

İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin tələblərinə riayət edilməsi və Azərbaycana qarşı qərarların təhlili

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin
İnsan hüquqları və ictimaiyyətlə əlaqələr
şöbəsinin müdiri, h.ü.f.d. Kəmalə Əliyeva

“İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında” Konvensiyanın 3-cü maddəsi dövlətlərin hərəkətlərinə (hərəkətsizliyinə) ciddi məhdudiyyətlər qoymaqla, eyni zamanda özündə dövlətin pozitiv öhdəliklərini ehtiva etməklə insanın ləyaqətini, fiziki və psixi toxunulmasızlığını qorumaq məqsədini daşıyır.

Həmin maddənin tətbiqi üzrə bir çox işlərdə Avropa Məhkəməsi bəyan etmişdir edir ki, Konvensiyanın 3-cü maddəsi demokratik cəmiyyətin fundamental, ən mühüm dəyərlərindən birini ehtiva edir. Hətta terrorizmə və mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə kimi ən ağır hallarda belə, Konvensiya mütləq qaydada işgəncəni, qeyri-insani və alçaldıcı rəftarı və cəzanı qadağan edir. Konvensiyanın, eləcə də Konvensiyaya dair 1-ci və 4-cü Protokollarının maddi müddəalarının bir çoxundan fərqli olaraq, 3-cü maddə istisnalar nəzərdə tutmur və 15-ci maddənin 2-ci bəndinə əsasən ondan millətin həyatını təhdid edən fəvqəladə hallar zamanı da geri çəkilməyə yol verilmir.

Avropa Məhkəməsi öz presedent təcrübəsində ondan çıxış edir ki, törədilmiş cinayət nə qədər dəhşətli olsa da, 3-cü maddənin tələblərinə riayət olunmamasına bəraət qazandıra bilməz. Hətta 3-cü maddə ilə qadağan edilən rəftar cinayətkarlıqla mübarizədə, o cümlədən cinayətlərin açılmasında, qarşısının alınmasında real sərə verə bildiyi hallarda belə yolverilməz olaraq qalır. Bununla da dövlətlərin üzərinə belə rəftara heç bir halda imkan verməmək öhdəliyi düşür və zərurət yarandıqda onlardan müvafiq tədbirlər görülməsi tələb olunur.

Bu mənada qurbanların məlumat verdiyi faktlar əsasında ciddi tədbir görməyə imkan verən müvafiq milli qanunvericiliyin olmaması da Avropa Məhkəməsi tərəfindən Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə bir araya sığmayan vəziyyət kimi nəzərdən keçirilir.

Dövlətlərin Konvensiyanın 3-cü maddəsi üzrə öhdəlikləri kontekstində milli məhkəmələrin üzərinə də konkret vəzifələr düşür, onlardan ədalət mühakiməsini müstəqil, qərəzsiz həyata keçirməklə, milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq normalarını düzgün tətbiq etməklə azadlıq hüququ məhdudlaşdırılmış şəxslərin işgəncələrə və yaxud digər pis rəftara məruz qalmalarının qarşısının alınması üçün tədbir görmək, hər bir belə faktla bağlı zəruri araşdırmanın həyata keçirilməsini təmin etmək tələb olunur.

Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş hüququn pozulması ilə bağlı işlərə baxarkən bu hüququn gözlənilməsinə təminat verən bir sıra meyarlar müəyyən etmişdir ki, onlar milli orqanlar, o cümlədən məhkəmələr tərəfindən standartlar kimi qəbul edilməli və onlar işgəncə, qeyri-insani, alçaldıcı rəftarla bağlı faktları araşdırarkən fəaliyyətlərini həmin standartlara müvafiq şəkildə tənzimləməlidirlər.

Bu standartlar 3-cü maddənin həm maddi, həm də prosessual aspektlərdə pozuntularının qarşısının alınmasında səmərəli ola bilər.

Konvensiyanın 3-cü maddəsinin maddi aspektdə pozulması və bununla bağlı olan standartlar. Maddi aspektdə 3-cü maddənin pozuntusu dedikdə, bu normada qadağan olunmuş işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza kimi halların baş verməsi başa düşülür.

Avropa Məhkəməsinin qərarlarından görünür ki, Məhkəmə “işgəncə” və “qeyri-insani, alçaldıcı rəftar” anlayışlarını ayırır.

“İşgəncə” dedikdə qəddar, qeyri-insani, alçaldıcı rəftarın qəsdən - müəyyən məqsədlə törədilən, həddən ağır mənəvi iztiriblərə səbəb olan forması başa düşülür.

Avropa Məhkəməsi bir çox qərarlarında işgəncə faktını müəyyən edərkən 26 iyun 1987-ci ildə qüvvəyə minmiş BMT-nin İşgəncələrə qarşı Konvensiyasında “işgəncə”yə verilmiş tərifini istifadə etmişdir. Həmin Konvensiyanın 1-ci maddəsində isə təsbit olunmuşdur ki, “işgəncə anlayışı altında şəxsdən və yaxud üçüncü şəxsdən onun və

yaxud üçüncü şəxsin törətdiyi, şübhəli bilindiği əmələ görə məlumat və ya etirafedici izahat almaq, bu əmələ görə cəzalandırmaq məqsədilə, eləcə də onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq, məcbur etmək üçün və yaxud ayrışeçkiliyin istənilən formasından irəli gələn hər hansı başqa səbəbə görə şəxsə qəsdən güclü fiziki ağrı, və yaxud güclü fiziki və ya mənəvi iztirab vermə başa düşülür”.

Tərifdən göründüyü kimi, pis rəftarı “işgəncə” kimi aşağıdakı üç əlamət səciyyələndirir:

- güclü fiziki ağrı və mənəvi iztirab;
- fiziki ağrının qəsdən yetirilməsi;
- məlumat almaq, cəzalandırmaq, qorxutmaq kimi konkret məqsədin güdülməsi.

Avropa Məhkəməsi bir sıra qərarlarında, işgəncəni pis rəftarın digər formalarından fərqləndirən əlamət kimi iztirab vermənin intensivliyinə, yəni şiddətlik dərəcəsinə istinad etmişdir (“Salman Türkiyəyə qarşı” iş üzrə 27 iyun 2000-ci il tarixli qərar).

İztirab vermənin şiddətini (intensivliyini) şərtləndirən amillər qismində isə Məhkəmə onun davamiyyətini; fiziki və psixoloji təsir dərəcəsinə; qurbanın cinsi, yaşı və sağlamlıq vəziyyətini; icra edilməsinin metod və üsullarını göstərmişdir.

Lakin, Avropa Məhkəməsi bu amillərdən “qurbanın cinsi, yaşı və sağlamlıq vəziyyəti” kimi amilə fakultativ şərt kimi baxır və hesab edir ki, həmin göstəricilərdən, yəni qurbanın kişi və yaxud qadın olmasından, fiziki imkanlarından asılı olmayaraq obyektiv olaraq güclü fiziki ağrıya səbəb olan pis rəftar işgəncə sayılmalıdır. Belə ki, Selmunu Fransaya qarşı iş üzrə 28 iyul 1998-ci il tarixli qərarında ərizəçinin işgəncəyə məruz qalmasını müəyyən edərkən Avropa Məhkəməsi xüsusilə qeyd etmişdir ki, ərizəçinin məruz qaldığı rəftar nəinki qəddarlığı ilə seçilirdi, belə rəftar həm də istənilən şəxs üçün, onun vəziyyətindən asılı olmayaraq alçaldığı hesab oluna bilərdi”.

Beləliklə, Avropa Məhkəməsinin mövqeyinə əsasən az şiddətli olmasına (intensivliyinin kifayət qədər yüksək olmamasına) görə işgəncə həddinə çatmayan və

işgəncə üçün səciyyəvi olan konkret məqsədlərələ törədilməyən pis rəftar qeyri-insani, alçaldıcı rəftar kimi təsnif edilməlidir.

Avropa Məhkəməsi işgəncəni pis rəftarın digər formalarından ayırdığı kimi, pis rəftarı təşkil edən “qeyri-insani rəftar və ya cəza” ilə “insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəza” anlayılarını da fərqləndirmişdir.

Avropa Məhkəməsinə görə “qeyri-insani rəftar və ya cəza” – bu intensiv fiziki və psixiki iztirabların verilməsidirsə, “insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəza” qurbana qorxu, həyacan, dəyərsizlik kimi hissələr yaşatmaqla onun aşağılanmasına səbəb olan, fiziki və mənəvi müqavimət göstərmə qabiliyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxaran davranışdır.

Lakin, işgəncə sayılmayan pis rəftar da Konvensiyanın 3-cü maddəsinin təsiri altına düşməsi üçün “pis rəftarın minimal həddi” tələbinə cavab verməlidir.

Pis rəftarın minimal həddi prinsipinə dair fikrini “Kudla Polşaya qarşı iş” üzrə 26 oktyabr 2000-ci il tarixli qərarında ifadə edərkən Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusunun müəyyən edilməsi üçün rəftar nəticəsində yaşanan iztirab və alçaldılma belə rəftarın və ya cəzanın qanuni forması halında qaçılmazlıqla yaşanan (bu rəftar və cəzanın ayrılmaz tərkib elementləri olan) iztirab və alçalmanın həddini aşmalıdır (məsələn, polis saxlanılan şəxsi polis bölməsinə gətirərkən tətbiq etdiyi fiziki qüvvə, konkret vəziyyətdə zəruri olduğundan artıq olmalıdır).

Pis rəftarın minimal həddi müəyyən olunarkən Avropa Məhkəməsi tərəfindən yuxarıda qeyd olunan eyni amillər, yəni belə rəftarın davamiyyəti; fiziki və psixoloji təsir dərəcəsi; qurbanın cinsi, yaşı və sağlamlıq vəziyyəti; icra edilməsinin metod və üsulları, hansı kontekstdə və şəraitdə tətbiq olunması kimi amillər əsas tutulur.

Avropa Məhkəməsinin presedentlərindən görünür ki, Məhkəmənin Konvensiyanın 3-cü maddəsinin tətbiqi üzrə presedent təcrübəsini əsasən azadlığı tutulma, həbs etmə, saxlanılma, cəzaya məhkum edilmə ilə bağlı məhdudlaşdırılmış

şəxslərin dövlətin rəsmi nümayəndələri tərəfindən pis rəftara məruz qalmaları ilə bağlı iddialarından irəli gələn işlər təşkil edir.

Lakin, Konvensiyanın 3-cü maddəsi dövlətin üzərinə onun yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsi yalnız dövlətin rəsmi nümayəndələrinin deyil, həm də adi fərdlərin pis rəftarından qorumaq üçün tədbirlər görmək və belə halları səmərəli araşdırmaq kimi pozitiv öhdəlik qoyduğundan, ərizəçilərin digər fiziki şəxslərin pis rəftarına məruz qaldıqları hallar da Avropa Məhkəməsində baxılma predmeti olmuşdur.

Buna misal olaraq, “Costello-Roberts Birləşmiş Krallığa qarşı iş” üzrə 23 mart 1993-cü il tarixli qərarı, habelə “E. və qeyriləri Birləşmiş Krallığa qarşı iş” üzrə 26 noyabr 2002-ci il tarixli qərarı göstərmək olar. Birinci işdə özəl məktəbin müəlliminin şagirdə qarşı güc tətbiq etməsi ilə bağlı pis rəftarın mövcud olub-olmaması məsələsi Avropa Məhkəməsinin araşdırma predmeti olmuş və Məhkəmə müəllimin hərəkəti pis rəftarın minimal həddinə çatmadığından Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusunu müəyyən etməmiş, ikinci işdə isə Avropa Məhkəməsi ögey atanın uşaqlara qarşı zor tətbiq etməsi ilə bağlı onların pis rəftarın qurbanları olub-olmamasını araşdırmış və bu işdə sosial xidmət orqanları fəaliyyətsizliyə yol verdiklərinə görə, dövlətin hər bir şəxsi pis rəftardan qorumaq üçün tədbirlər görmək kimi pozitiv öhdəliyinə əməl etməməsini, müvafiq olaraq Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusunu müəyyən etmişdi.

Avropa məhkəməsi belə şəxslərin vəziyyətinin özünəməxsusluğunu, yəni azadlıqda olan şəxslərlə müqayisədə daha həssas və dövlət nümayəndələrinin özbaşınalığına qarşı daha aciz, daha müdafiəsiz olduqlarını qəbul edir və bu səbəbdən belə şəxslərin Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş hüquqlarının gözlənilməsi üçün əlavə təminatlar sisteminin zəruri olmasından çıxış edir.

Odur ki, Avropa Məhkəməsinə görə milli qanunvericilikdə azalıqdan məhrum etmənin nə cür təsnif edilməsindən, yəni saxlanılma, tutulma, həbs etmə kimi göstərilməsindən asılı olmayaraq, polis tərəfindən azadlığı məhdudlaşdırılmış şəxslərin pis rəftardan müdafiəsi üçün onların Avropa Komissiyası tərəfindən müəyyən edilmiş aşağıdakı hüquqları təmin olunmalıdır:

- öz seçiminə görə hər hansı şəxsi saxlanması barədə məlumatlandırmaq;
- vəkillə təmin olunmaq;
- həkimlə təmin olunmaq, o cümlədən özünün seçdiyi həkim tərəfindən müayinə olunmaq.

Sübutlar və sübutetmə məsələləri (maddi aspektdə pozuntunun sübut edilməsi). Avropa məhkəməsinin qərarlarından görünür ki, məhkəmə bir qayda olaraq şəxsin pis rəftara qalmasını təqsidiq edən müvafiq sübutlar pis rəftarın baş verməsini iddia edən ərizəçi tərəfindən təqdim olunduqda, Konvensiyanın 3-cü maddəsinin maddi aspektdə pozuntusunu müəyyən edir. Bu o deməkdir ki, Avropa Məhkəməsi ümumi qayda kimi bu cür iddialar üzrə sübut etmə yükünün pis rəftarın baş verməsini iddia edən tərəfin üzərinə düşdüyünü qəbul edir.

Qərarlardan aydın olur ki, işgəncə, pis rəftarın başqa formalarını təsdiq edə biləcək sübutlar sırasında Avropa Məhkəməsi tibbi ekspertin rəyinə, tibbi arayışa, müvəqqəti saxlama yerindən tibbi müayinənin nəticələrinə, təcili tibbi yardım çağırılması haqqında qeydə, hər hansı başqa tibbi sənədə xüsusi əhəmiyyət verir.

Bunlardan başqa Avropa Məhkəməsi pis rəftar faktının araşdırılması zamanı şahid ifadələrinin, videogörüntülərin, fotosəkillərin əhəmiyyətli olduğunu da vurğulayır.

Lakin belə sübutlar olmadığı halda da iddiaçı pis rəftarın baş verməsinin detallı təsvirini verdikdə və onun gətirdiyi müfəssəl, bir-biri ilə uzlaşan dəlillər, baxılan şəraitdə ağlabatanlıqla pis rəftarın baş verməsini ehtimal etməyə əsas yaratdıqda, dövlət isə həmin iddianın təkzib edilməsi üçün əsaslı izah verə bilmədikdə, pis rəftar faktının müəyyən edilmiş sayılması istisna olunmur.

Belə hallarda, Avropa Məhkəməsi həbsdə olan, saxlanılan şəxslərin vəziyyətinin həssaslığını, onların acizliyini və iddialarını təsdiq edə biləcək sübutları əldə etməkdə imkanlarının məhdudluğunu, dövlətin isə - əksinə hadisə barədə müvafiq məlumatlara və sübutlara malik olduğunu nəzərə alaraq, ümumi qaydadan istisna kimi sübut etmə yükünün iddiaçının deyil, dövlətin üzərinə düşdüyünü qeyd edir.

Buna misal olaraq, Məhkəmənin “Angelova Bolqarıstana qarşı iş” üzrə 13 iyun 2002-ci il tarixli qərarını göstərmək olar. Həmin işdə ərizəçi Angelovanın 17 yaşlı oğlu polis tərəfindən tutulduqdan bir neçə saat sonra polis şöbəsində vəfat etmişdi. Ərizəçi iddia edirdi ki, oğluna polis tərəfindən tutulma zamanı xəsarətlər yetirilmiş və buna baxmayaraq ona tibbi yardım göstərilməmişdi. Məhkəmə bu işdə sübutetmə yükünün cavabdeh dövlətin üzərinə düşməsindən çıxış edərək, qeyd etdi ki, dövlət ərizəçinin iddiasına qarşı, yəni xəsarətlərin yaranmasının səbəblərinə dair inandırıcı izahat təqdim edə bilməmişdir. Bunu və şəxsə yetirilən xəsarətlərin Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə ehtiva olunan pis rəftarın minimal həddindən yüksək olmasını nəzərə alan Avropa Məhkəməsi həmin işdə 3-cü maddənin puzuntusunun baş verdiyini müəyyən etdi.

Bu və baxılan digər işlərdə Avropa Məhkəməsi istər dövlətə, istərsə də iddiaçıya münasibətdə “ağlabatan şübhələrə yer qoymadan sübutetmə” standartını əsas götürmüşdür.

Adətən cinayət mühakimə icraatında tətbiq edilən “ağlabatan şübhələrə yer qoymadan” (və yaxud, “əsaslı şübhədən kənar”) sübutetmə standartı, adından da göründüyü kimi, sübutetmə predmetinə dair (təqsirliliyin və yaxud işin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən bu və ya digər faktın sübut olunmuş sayılmasına) ağlabatan, ciddi şübhələrin olmamasını ehtva edir.

Bu standart sübutlardan hasil olunan nəticənin həqiqiliyinə heç bir şübhənin qalmaması, zərrə qədər də şübhənin istisna olunması anlamına gəlmir. Lakin, bu şübhələr o dərəcədə əhəmiyyətsiz, az inandırıcı olmalıdırlar ki, onlar tədqiq edilmiş sübutlardan başqa nəticələrin çıxarılması, sübutetmə predmetinə dair alternativ fərziyələr (digər ağlabatan ehtimallar) üçün əsas yaratmasınlar.

Başqa sözlə, “əsaslı şübhədən kənar” standartı sübutetmədə mövcud olan şübhənin sübutlardan hasil olunmuş nəticəni ağlabatanlıqla təkzib etmək iqtidarında olmaması deməkdir.

Konvensiyanın 3-cü maddəsini prosessual aspektdə pozulması və bununla bağlı olan standartlar. Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosessual aspektdə pozuntusu

işgəncə, qeyi-insani, alçaldıcı rəftara və ya cəzaya məruz qalma barədə iddiaların dövlət orqanları tərəfindən səmərəli araşdırılmamasını, yəni ümumiyyətlə araşdırmanın aparılmamasını və yaxud araşdırmanın tələb olunan keyfiyyət meyarına cavab verməməsini ehtiva edir.

Pis rəftara dair mübahisə edilən iddialar üzrə rəsmi araşdırma aparmaq - bu birlikdə götürülməklə Konvensiyanın 3-cü maddəsindən və Konvensiya iştirakçılarının onların yurisdiksiyası altında olan hər kəsin Konvensiya ilə müəyyən edilən hüquq və azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyini nəzərdə tutan 1-ci maddəsindən irəli gələn vəzifədir.

Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosessual aspektdə pozuntusuna dair məsələlər üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyini aşkarlayan presedent olaraq “Assenov və qeyriləri Bolqarıstana qarşı iş” üzrə 28 oktyabr 1998-ci il tarixli qərarı göstərmək olar.

Həmin qərarla Avropa Məhkəməsi bəyan etdi ki, zəruri araşdırma aparılmadıqda işgəncəyə, qeyri-insani, ləyaqəti alçaldan davranışa qoyulan qadağa, fundamental mühümlüyünə baxmayaraq, təcrübədə səmərəsiz olacaq və bu hal bəzən vəzifəli şəxslər üçün onların nəzarəti altında olan şəxslərin hüquqlarından və cəzasızlığından sui-istifadə etmək imkanı yaradacaqdır.

Avropa Məhkəməsinin bu qərarı onunla səciyyəvidir ki, həmin işdə Məhkəmə pis rəftarı sübut olunmuş saymaq üçün kifayət qədər sübutlar təqdim olunmadığı vəziyyətdə belə yalnız pis rəftar barədə iddianın milli orqanlar tərəfindən səmərəli araşdırılmamasına görə Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusunu müəyyən etdi.

Avropa Məhkəməsi qeyd etdi ki, dövlət orqanlarının 3-cü maddənin əhəmiyyətli pozuntusuna yol verdiklərini “əsaslı şübhədən kənar” standartına uyğun olaraq sübut etmək mümkün olmadığı vəziyyətdə onların ərizədə göstərilən, həqiqiliyi ehtimal oluna bilən faktları müstəqil, səmərəli, açıq araşdırmaqdan imtina etmələri Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosedur (yəni, prosessual aspektdə) pozuntusunu təşkil edə bilər.

Bu müddəada Avropa Məhkəməsi araşdırmanın keyfiyyət meyarını da göstərmişdir.

Belə ki, keyfiyyətli (qanəedici) sayılması üçün araşdırma müstəqil, səmərəli və açıq olmalıdır.

Araşdırmanın səmərəliliyi standartı dedikdə, araşdırmanın mütləq şəkildə pis rəftar faktının müyyən edilməsi ilə nəticələnməsi deyil, hadisəni izah edə biləcək, məqsədyönlü, qoyulan məsələyə adekvat olan, iddianın xüsusiyyətlərini nəzərə alan tədbirlərin görülməsi başa düşülür, yəni Avropa Məhkəməsi nəticənin yox, prosesin (araşdırma vəsitələrinin tətbiqinin) zəruri olduğunu vurğulayır.

Belə tədbirlər işgəncənin, pis rəftarın digər formalarının baş verməsi haqqında iddianın tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırılmasını təmin etməlidir.

Araşdırmada təqsirli şəxslərin müəyyən edilməsini və cəzalandırılmasını təmin edə biləcək zəruri hərəkətlər yerinə yetirilməlidir.

Araşdırmanı təşkil etməli olan zəruri vasitələr sırasında Avropa Məhkəməsi öz qərarlarında cinayət-prosessual qanunun nəzərdə tutduğu bütün istintaq hərəkətlərini, o cümlədən müayinələrin aparılmasını, xəsarətlərin müəyyən edilməsi üçün tibbi ekspertizanın keçirilməsini, şahidlərin dindirilməsini, üzləşdirilmələrin aparılmasını, maddi sübutlardan, sənədlərdən istifadə olunmasını məqbul sayır.

Bir sıra işlərdə Məhkəmə araşdırmanın formallığına, yəni dövlət orqanının araşdırmanı barələrində şikayət edilən şəxslərin dindirilməsi ilə məhdudlaşdırıb, hadisə barədə məlumat verə biləcək digər şahidləri dindirməkdən imtina etdiyinə, inandırıcı materiallarla, ərizəçinin ağlabatan səlislə, detallı izahatı ilə uzlaşmayan, ziddiyyətli tibbi ekspertizanın rəylərinə əsaslandığına, tələm-tələsik qəbul edilmiş qərarlarla ərizəçinin iddiasını rədd etdiyinə görə belə araşdırmanı səmərəsiz hesab edib Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosesual aspektdə pozuntusunu müəyyən etmişdir.

Məsələn, “Kaşiyev və Akayeva Rusiyaya qarşı iş” üzrə 24 fevral 2005-ci il tarixli qərarla Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosesual aspektdə

pozuntusunu müəyyən edərkən araşdırma barədə hesabatların olmamasına və xüsusilə dövlət orqanının hadisə barədə məlumat verə biləcək digər şahidləri dindirməkdən imtina etməsinə istinad etmişdi.

Araşdırmanın səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün riayət olunması tələb olunan növbəti standart araşdırmanın vaxtında keçirilməsidir. Avropa Məhkəməsinə görə pis rəftar barədə iddiaların xüsusiyyətləri, o cümlədən zaman ötdükcə pis rəftarın izlərinin itirilməsi riskinin böyük olması araşdırmanın tez və qısa zamanda keçirilməsini tələb edir. Məsələn, bir sıra işlərdə Avropa Məhkəməsi araşdırmanın səmərəsiz olmasına və bununla əlaqədar Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosessual aspektdə pozulduğuna dəlalət hal kimi araşdırmanın işgəncə, pis rəftar hallarına dair müraciətlərdən uzun zaman keçdikdən sonra başlanmasını, tibbi ekspertizanın ehtimal olunan hadisələrdən çox vaxt keçdikdən sonra təyin edilməsini qeyd etmişdir.

Araşdırmanın müstəqilliyi standartı araşdırmaya görə məsul olan şəxslərin hadisələrdə iştirak etmiş şəxslərə münasibətdə müstəqilliyini ehtiva edir. Avropa Məhkəməsi bu məsələyə münasibətini bildirdiyi işlərdə vurğulamışdır ki, müstəqillik standartı araşdırmaya görə məsul şəxslərin baxılan hadisədə iştirak etməsi iddia olunan şəxslərlə yalnız irerarxik və yaxud institusional bağlılığını deyil, həm də praktiki olaraq (reallıqda) müstəqil olmasını nəzərdə tutur. Avropa Məhkəməsi bir sıra işlərdə hansılarda ki, polisə pis rəftarı barədə ərizəçinin iddiası həmin polis qurumunun müstəntiqi tərəfindən araşdırılıb rədd edilmişdi, araşdırmanın müstəqillik standartına cavab verməməsi haqqında nəticəyə gəlib, prosessual aspektdə 3-cü maddənin pozuntusunu müəyyən etmişdi.

Araşdırmanın açıq olması barədə standart isə onun ictimai nəzarət üçün açıq və əlçatan olmasını ehtiva edir. Bu standart iddiaçının özünün də araşdırmada iştirak etməsini, yəni araşdırmanın gedişi və nəticələri barədə məlumatlandırılmasını, onun gedişində baxılması üçün dəlillər gətirməsini, vəsatətlər qaldırmaq, araşdırmanı aparan şəxsə etiraz etmək hüququnu ehtiva edir. Avropa Məhkəməsinə görə ictimai nəzarət araşdırmanın məsuliyyətlə aparılmasını təmin etmək üçün mühüm şərtidir. Məsələn, bir sıra işlərdə Avropa Məhkəməsi iddiaçının araşdırmanın gedişindən və nəticələrindən

məlumatsız saxlanılmasını, o cümlədən tibbi ekspertizalarının rəylərinin, araşdırmanın dayandırılması və xitam olunması barədə qərarların ona təqdim olunmamasını, prosessual aspektdə Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusunu yaradan xüsusatlardan biri kimi şərh etmişdi.

Avropa Məhkəməsində baxılmış Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasına dair iddialar üzrə işlərin əhəmiyyətli hissəsini şəxsin başqa ölkəyə deportasiya və ya ekstradisiya olunması ilə bağlı işlər təşkil edir.

Bu işlərin xüsusiyyəti ondadır ki, Məhkəmə ərizəçilərin cavabdeh ölkənin özündə deyil, başqa ölkədə işgəncəyə, qeyri-inasanı və ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qala bilməsi riskinə, yəni yurisdiksiyası altında olmayan məkanda Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulması ehtimalına görə dövlətlərin cavabdehliyini müəyyən edir.

Avropa Məhkəməsinin ilk dəfə bu məsələni araşdırdığı iş “Souring Birləşmiş Krallığa qarşı” işdir. Həmin işdə ABŞ Birləşmiş Krallıqdan Souringin ekstradisiya olunmasını xahiş etmişdi. Virciniya ştatında törətdiyi cinayətə görə isə Souringi ölüm cəzası gözləyirdi.

Avropa Məhkəməsi Souringin ABŞ-da ölüm cəzasının icrasını gözlənəyəcək ölüm cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin kamerasında uzun müddət həbsdə saxlanılmaq ehtimalını real sayaraq, bu cür ehtimalı qeyri-insani, ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qalma riskinin mövcud olması kimi qiymətlənirib, bu riski nəzərə almayaraq Souringin ekstradisiyası barədə qərar qəbul etmiş Birləşmiş Krallığın Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusuna yol verdiyini müəyyən etdi (07 iyul 1989-cu il tarixli qərar).

Avropa Məhkəməsi bu məsələ üzrə mövqeyini “Ahmed Avstriyaya qarşı iş üzrə 17 dekabr 1996-cı il tarixli qərarında daha da inkişaf etdirdi və ərizəçinin cinayət törətdiyi ölkəyə - Somaliyə deportasiya olacağı təqdirdə pis rəftara məruz qala biləcəyini – Somalidə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində vəzyyətin bunu ehtimal etməyə kifayət qədər əsas verdiyini müəyyən edib, Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulacağına dair gümanlar üçün əsasların olması haqqında nəticəyə gəldi..

Ekstradisiya və deportasiya olunma ilə bağlı işlərdə pis rəftara məruz qalma riskinin mövcud olduğunu təsdiq edən kifayət qədər sübutlar təqdim olunmadığı, lakin milli məhkəmələrin belə riskin olmasına dair ərizəçilərin dəlillərini səmərəli araşdırmadıqları hallarda isə Avropa Məhkəməsi bir qayda olaraq Konvensiyanın 13-cü maddəsinin pozuntusunu müəyyən edirdi.

Bunu Avropa Məhkəməsi cavabdeh dövlətin Konvensiyanın 13-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş Konvension hüquq və azadlıqların pozulması hallarına qarşı təsirli tədbirlər görmək yəni, belə halları araşdırmaq kimi ümumi öhdəliyinə əməl etməməsi ilə əsaslandırırırdı.

Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulması ilə bağlı iddialara baxarkən 13-cü maddədən başqa bəzi hallarda ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu təsbit edən 6-cı maddənin də pozulduğunu müəyyən etmiş və qeyd olunan pozuntunun baş verdiyini göstərən əsas kimi bir qayda olaraq, məhkəmələrin ərizəçilərin cinayət törətməkdə təqsirli bilinmələrinə dair qərarlarını işgəncənin, digər qeri-insanı, ləyaqəti alçaldan rəftarın təsiri ilə əldə olunmuş sübutlarla əsaslandırılmalarına istinad etmişdi.

Azərbaycana qarşı olan iddialar üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları

Avropa Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycana qarşı iddialar üzrə baxılmış işlər arasında da Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulması ilə bağlı işlər olmuşdur. Ümumilikdə Avropa məhkəməsi 19 işdə bu məsələni araşdırmışdır.

Həmin işləri Konvensiyanın 3-cü maddəsinin maddi və prosessual aspektlərinin pozunularının müəyyən edilməsinə görə təsnifləşdirdikdə, görünür ki, Məhkəmə 4 işdə maddi aspektdə pozuntunu aşkar etməyib, yalnız prosessual aspektdə Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusunu müəyyən etmiş, yalnız maddi pozuntunu da 5 işdə aşkar etmiş, qalan işlərdə isə 3-cü maddənin həm maddi, həm də prosessual aspektlərinin pozuntularının baş verməsi haqqında nəticəyə gəlmişdir.

Prosessual pozuntu Mehdiyev Azərbaycana qarşı, Üzeyir Cəfərov Azərbaycana qarşı, İqbal Həsənov Azərbaycana qarşı, Cənnətov Azərbaycana qarşı işlərdə, maddi

pozuntu Rzaxanov Azərbaycanca qarşı, İnsanov Azərbaycanca qarşı, Hümmətov Azərbaycanca qarşı, Qarayev Azərbaycanca qarşı işlərdə müəyyən edilmişdir.

Maddi və prosessual pozuntunun müəyyən edildiyi işlər isə aşağıdakılardır:

- Hilal Məmmədov Azərbaycanca qarşı iş;
- Emin Hüseynov Azərbaycanca qarşı iş;
- Layıcov Azərbaycanca qarşı iş;
- Tahirova Azərbaycanca qarşı iş;
- Nəcəfli Azərbaycanca qarşı iş;
- Rizvanov Azərbaycanca qarşı iş;
- Muradova Azərbaycanca qarşı iş;
- Məmmədov (Cəlaloğlu) Azərbaycanca qarşı iş.

İşləri təhlil etdikdə görünür ki, Konvensiyanın 3-cü maddəsinin maddi aspektdə pozuntusunun müəyyən edildiyi işlərdə yalnız bir halda işgəncə faktı həmin pozuntunu yaradan hal kimi qəbul edilmişdir. İki halda ləyaqəti alçaldan rəftar, qalan işlərdə isə qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar Məhkəmə tərəfindən Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusunu yaradan əsaslar kimi qiymətləndirilmişdir.

Ləyaqəti alçaldan rəftara aid hallar azadlıqdan məhrum etmə cəzasının çəkildiyi cəzaçəkmə müəssisələrində baş vermiş: ərizəçinin adekvat tibbi müalicə ilə təmin edilməməsinə, digər işdə isə kamerada istilik sisteminin olmaması ilə əlaqədar saxlanma şəraitinin pis olmasına görə müəyyən edilmişdir.

Rzaxanov Azərbaycanca qarşı işdə də pozuntu məhkum olunması ilə bağlı cəzaçəkmə müəssisəsində - həbsxanada çəzə çəkən şəxsə münasibətdə müəyyən edilmiş, lakin bu işdə həmin pozuntu qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar kimi qiymətləndirilmişdir.

Həmin pozuntunu yaradan faktik hallar qismində isə Avropa Məhkəməsi Rzaxanovun 2 il 10 ay müddətində hər gün 23 saat ərzində hər hansı əyləncəli və maarifləndirici tədbirlərə cəlb olunmadan birnəfərlik kamerada – bu tədbirin zəruri

olduğunu təsdiq edən əsaslar olmadan saxlanılmasını nəzərə almış, bununla bağlı Rzaxanovun üzləşdiyi çətinliklərin azadlıqdan məhrum etmə cəzasının çəkilməsi zamanı labüd olan məhdudiyyətlərin həddini aşdığını qərarda xüsusilə qeyd etmişdir.

Qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara aid pozuntulardan dördü ərizəçilərə nümayişdə iştirak etdikləri vaxt polis tərəfindən zor tətbiq edilməsi, belə rəftar üçün əsasın olmaması və yaxud konkret halda zəruri olduğundan artıq gücün tətbiq edilməsi ilə bağlı müəyyən edilmişdir (Tahirovanın, Nəcəflinin, Rizvanovun, Muradovanın ərizələri üzrə işlər).

Digər üç halda (Hilal Məmmədovun, Emin Hüseynovun, Layıcovun ərizələri üzrə işlərdə) ərizəçilər Hilal Məmmədovun və Layıcovun polis tərəfindən tutularkən və polis orqanında olduqları vaxt xəsarət almaları, habelə ərizəçi Emin Hüseynovun polis bölməsindən xəstaxanaya aparılması, cavabdeh dövlətin həmin halların baş verməsi ilə bağlı inandırıcı izahatları, o cümlədən ərizəçilərə qarşı güc tətbiqinin zərurliyini göstərən, xəsarətlərin polis tərəfindən yetirildiyini inkar edən dəlilləri olmadığı vəziyyətdə ərizəçilərin məhz polis tərəfindən tətbiq olunan zorakılığa - qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qalmaları kimi qiymətləndirilmişdir.

Hər üç işdə Avropa Məhkəməsi ərizəçilərin öz iddialarını təsdiq etmək üçün gətirdikləri sübutlarla qane olmuş və bu zaman ərizəçilərin tutulduqları dövrdə xəsarət almalarını göstərən tibbi sənədlərin olmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdi.

Avropa Məhkəməsi tərəfindən Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasına dair iddialar üzrə baxdığı işlərdən üç iş ekstradisiya məsələsi ilə bağlı olmuşdur.

Həmin işlərdə cinayət təqibinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ərizəçi Qarayev Özbəkistana, Terşiyev və Çankayev isə Rusiyaya ekstradisiya olunduqları təqdirdə həmin ölkələrdə pis rəftara məruz qalacaqlarını, yəni onlara münasibətdə Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulması riskinin olduğunu iddia edirdilər.

Avropa Məhkəməsi Qarayevə münasibətdə onun Özbəkistanda pis rəftara məruz qalmaq ehtimalını kifayət qədər təsdiq edən mötəbər məlumatların olmasını, o

cümlədən həmin ölkənin hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən işgəncə, döymə və güc tətbiqi barədə BMT-nin insan hüquqları üzrə təsisatlarının hesabatlarını və digər sənədləri, Qarayevin bütün ailəsinin Özbəkistanda həbsə alınması və təzyiqlərə məruz qalması barədə məlumatı, eləcə də Özbəkistanın baş prokurorunun müavininin Qarayevin pis rəftara məruz qoyulmayacağı barədə zəmanətinin yetərli təminat olub-olmamasının aydınlaşdırılmadığını nəzərə alaraq, səlahiyyətli milli orqanın (AR-in Baş prokurorunun) Qarayevin Özbəkistana ekstradisiya olunması barədə qərarı ilə onun Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş hüququnun pozula biləcəyini müəyyən etdi.

Tersiyevin və Çankayevin işlərində isə Avropa Məhkəməsi Rusiyaya ekstradisiya olunduqları təqdirdə onların pis rəftara məruz qalacaqlarını kifayət qədər təsdiq edən dəlillərin olmadığını nəzərə alaraq, bu işlərdə Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusunu müəyyən etmədi.

Bununla belə, Avropa Məhkəməsi hər iki ərizəçiyə münasibətdə Konvensiyanın dövlətlərin hüquq və azadlıqların pozulması hallarına qarşı təsirli tədbirlər görmək vəzifəsini müəyyən edən 13-cü maddəsinin pozuntusunu müəyyən etdi və bu zaman xüsusilə onu nəzərə aldı ki, Tersiyevin və Çankayevin ekstradisiya olunmaları barədə səlahiyyətli orqanın qərarından verilən şikayətlərə baxan Azərbaycanın birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələri milli və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş müddəalara əsasən ərizəçilərin ekstradisiya olunduqları ölkədə işgəncələrə məruz qalma riskini araşdırmalı olduqları halda, sadəcə ərizəçilərin sübutlar təqdim etməməsinə istinad edib, onların dəlillərini araşdırmamışdılar.

Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosessual aspektdə pozuntusunun müəyyən edildiyi işlərə gəldikdə, qeyd edilməlidir ki, bütün hallarda bu pozuntunun müəyyən edilməsinə səmərəli araşdırmanın aparılmaması səbəb olmuşdur.

Tahirovanın, İqbal Həsənovun və Cənnətovun ərizələri üzrə işlərdə ümumiyyətlə bu şəxslərin pis rəftara dair ərizələri ilə bağlı ayrıca araşdırma aparılmamışdır.

İqbal Həsənovun müvəqqəti saxlama yerində dörd polis nəfərinin pis rəftarına məruz qalması barədə müraciəti müstəntiq tərəfindən cavabsız qoyulduqdan sonra, o, həmin iddianı həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi məsələsinə baxan məhkəmə qarşısında qaldırsa da, bu iddiaya həmin, eləcə də eyni dəlillərin təkrarlandığı apellyasiya şikayətinə baxmış yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən münasibət bildirilməmişdi.

Cənnətovun işində də Avropa Məhkəməsi ərizəçinin tutulduqdan iki gün sonra polis bölməsində olarkən pis rəftara məruz qalması barədə iddia irəli sürməsinə baxmayaraq, məhkəməyədək icraat dövründə bu iddia üzrə ayrıca araşdırmanın aparılmamasını, cinayət işinə birinci instansiya məhkəməsində baxılması zamanı isə məhkəmənin müstəsna olaraq 4 nəfər polis əməkdaşını dindirməklə kifayətlənib, ərizəçinin pis rəftara məruz qalmasını inkar etməsini, pis rəftarla bağlı apellyasiya və kassasiya şikayətlərində irəli sürülmüş dəlillərin həmin instansiyalarda da cavablandırılmamasını Konvensiyanın 3-cü maddəsinin ehtiva etdiyi səmərəli araşdırmanın aparılmadığını göstərən hallar kimi qiymətləndirmişdi.

Cənnətov Azərbaycana qarşı iş üzrə qərar həm də onunla səciyyəvidir ki, Avropa Məhkəməsi həmin işdə Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə yanaşı 6-cı maddəsinin nəzərdə tutduğu ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun pozuntusunu da müəyyən etdi.

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin pozuntusunun baş verməsinə dair Cənnətovun iddiası ilə əlaqədar Avropa Məhkəməsinin araşdırdığı hallar bunlar idi.

Mütəşəkkil dəstənin üzvü kimi silahlı quldurluqda və iki nəfərin öldürülməsində ittiham olunan Cənnətov ibtidai istintaqda şübhəli şəxs və bir gün sonra təqsirləndirilən şəxs qismində dindirilərkən ifadələrində cinayətin törədilməsində rolunun zərərçəkmiş şəxslərin hərəkətlərinə nəzarət edib bu barədə digər iştirakçılara mobil telefonla məlumat verməkdən ibarət olması barədə etirafedici ifadələr vermiş, istintaqın sonrakı mərhələlərində yenidən dindirilməsi barədə vəsatətlər qaldırsa da, bir daha dindirilməmişdi.

İbtidai istintaqda dindirilən Cənnətovun qardaşı və digər təqsirləndirilən şəxs P.M. də Cənnətovun cinayətdə iştirakını təsdiq etmişdilər.

İrəli sürülmüş ittihamlar üzrə Cənnətovu məhkum etmiş birinci instansiya məhkəməsi ərizəçinin təqsirli olması barədə qənaətini əsaslandırarkən Cənnətovun, onun qardaşının və P.M.-in ibtidai istintaqda verdikləri ifadələrinə ittihamı həlledici şəkildə təsdiq edən sübutlar kimi istinad etmişdi. Baxmayaraq ki, ərizəçi, onun qardaşı və P.M. ibtidai istintaqda verdikləri Cənnətovun cinayətdə iştirakına dair ifadələrini təkzib edərək, həmin ifadələri pis rəftara məruz qalmaları səbəbindən məcburən verdiklərini bildirmişdilər.

Avropa Məhkəməsi qərarında qeyd etdi ki, belə vəziyyətdə Konvensiyanın 6-cı maddəsinin pozuntusunun baş verib-verməməsinin müəyyən edilməsi üçün iki məsələnin araşdırılması vacibdir.

Birinci növbədə - mübahisə edilən ifadələrin keyfiyyəti və onların mötəbərliyini və həqiqiliyini şübhə altına qoyan əldə olunma şəraiti, ikinci növbədə isə ərizəçiyə sözügedən ifadələrin etibarlılığını mübahisələndirmək və məhkəmələrdə onların istifadəsinə etiraz etmək imkanına malik olub-olmaması araşdırılmalıdır.

Ərizəçinin iddiası ilə bağlı birinci instansiya məhkəməsinin dindirdiyi 4 nəfər polis nəfərlərindən heç biri Cənnətovu birbaşa və ya dolayısı ilə ifşa edən ifadələr verməmiş, onların verdikləri məlumatlar müstəsna olaraq təqsirləndirilən şəxslərin tutulmalarının və dindirilmələrinin detallarına aid olmuş, həmçinin onlardan ikisi Cənnətovun polis bölməsində pis rəftara məruz qalmadığını göstərmişdilər.

Avropa Məhkəməsi hesab etdi ki, Cənnətovun polis bölməsində pis rəftara məruz qalması barədə iddiası səmərəli şəkildə araşdırılmadığından (Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosessual aspektdə pozuntusuna yol verildiyindən), ərizəçinin, onun qardaşının və P.M.-in ibtidai istintaqda Cənnətovun əleyhinə ifadələri pis rəftarın təsiri ilə verdiklərinə dair iddiaları da təkzib edilməmişdir.

Nəticə etibarlı ilə əldə olunması şəraitinə görə həmin sübutların keyfiyyətinə, mötəbərliyinə, həqiqiliyinə olan şübhə aradan qaldırılmamış, bununla belə Cənnətovun təqsirli bilinməsinə dair ittiham hökmü cavabdeh dövlətin də qəbul etdiyi kimi əsasən (həlledici şəkildə) Cənnətovun qardaşının və P.M.-in ibtidai istintaqda verdikləri

ifadələrinə əsalanmışdır (hətta Avropa Məhkəməsi qərarın 75-ci bəndində vurğuladı ki, “Konvensiya ilə qorunan fundamental və mütləq hüquqların pozuntusu ilə əldə olunan belə sübutların istifadə edilməsi ittihamın sübut edilməsində həlledici əhəmiyyətə malik olmasa belə, cinayət icraatının ədalətli olmasına xələl gətirir).

Araşdırdığı ikinci məsələ üzrə də Avropa Məhkəməsi mövcud vəziyyəti ədalətli məhkəmə araşdırması konsepsiyası baxımından qanəedici saymayaraq, Cənnətovun sözügedən ifadələrin etibarlılığını mübahisələndirmək və milli məhkəmələrdə onların istifadəsinə etiraz etmək üçün kifayət qədər imkana (səmərəli vasitələrə) malik olmaması haqqında nəticəyə gəldi.

Belə nəticəyə gələrkən Avropa Məhkəməsi xüsusilə onu nəzərə aldı ki, Cənnətovun məhkəmədə verdiyi ifadəsinin onun qardaşının və P.M.-in məhkəmədə verdikləri ifadələri ilə üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, birinci instansiya məhkəməsi, nə üçün bu ifadələrə deyil, ibtidai istintaqda əldə edilmiş ifadələrə üstünlük vermişdi - bunu əsaslandırmamışdı. Milli məhkəmə müstəsna olaraq məhkəmədə verilmiş ifadələrin “işin faktiki halları” ilə təkzib edildiyinə istinad etmiş, lakin konkret hansı halların ərizəçinin gətirdiyi sübutları (özünün, qardaşının, PM-in məhkəmədə verdikləri ifadələrini) təkzib etdiyini izah etməmişdir.

Bundan başqa, Avropa Məhkəməsi ərizəçinin sözügedən (ibtidai istintaqda əldə olunmuş) sübutların yolverilənliyinin mübahisələndirilməsi üçün gətirdiyi dəlillərin apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində araşdırılmamasını və bu dəlillərə yuxarı məhkəmələrin münasibət bildirməmələrini onun həmin ifadələri mübahisələndirmək üçün səmərəli vasitələrə malik olmadığını göstərən daha bir hal kimi qeyd etmişdir.

Tahirova Azərbaycan qarşı işdə isə diqqət çəkən məqam odur ki, Tahirovanın milli orqanlara pis rəftarın araşdırılmasına dair müraciəti olmadığı halda belə, Avropa Məhkəməsi həmin işdə səmərəli araşdırmanın aparılmamasını (ümumiyyətlə araşdırmanın keçirilməməsini) müəyyən edib, prosessual aspektdə Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulması haqqında nəticəyə gəldi.

Belə nəticəyə gələrkən Avropa Məhkəməsi dövlətin Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə ehtiva olunan pozitiv öhdəliyindən çıxış edərək qeyd etdi ki, “3-cü maddənin pozuntusu ilə bağlı şikayətlərin araşdırılması üçün dövlət orqanları məsələdən xəbərdar olan kimi öz təşəbbüsü ilə hərəkət etməli və istintaqa başlanılması məsuliyyətini ərizəçinin üzərinə qoymamalıdır. Bu qayda xüsusilə polisin nümayişi dağdan zaman fiziki gücdən və xüsusi vasitələrdən istifadə etdiyi hallara aiddir”.

Avropa Məhkəməsi səmərəli araşdırmanın aparılmaması barədə nəticəyə araşdırmanın keyfiyyət meyarına cavab verməməsi səbəbindən gəldiyi hallarda isə bu pozuntunu yaradan faktik hallar qismində Layıcov, Emin Hüseynov, Üzeyir Cəfərov Azərbaycana qarşı işlərdə araşdırmanın barələrində şikayət edilən polis işçiləri ilə institusional bağlılıq vəziyyətində olan polis müstəntiqi tərəfindən aparılmasını, yəni müstəqil olmamasını nəzərə almışdı.

Layıcov Azərbaycana qarşı işdə diqqət çəkən məqam həm də odur ki, həmin işdə Avropa Məhkəməsi milli məhkəmənin (Şəki Apellyasiya Məhkəməsinin) Layıcovun Zaqatala Rayon Polis Şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən tutularkən qeyri-insani və alçaldıcı rəftara məruz qalmasını müəyyən etməsinə baxmayaraq, Layıcovun pis rəftara məruz qalması barədə iddiasının səmərəli araşdırılmaması haqqında nəticəyə gəldi. Bu qənaətini əsaslandırarkən Avropa Məhkəməsi qeyd etdi ki, işgəncə faktına dair iddialar üzrə araşdırma yalnız bu faktın müəyyən edilməsini deyil, həm də işgəncəyə görə məsuliyyətli olan şəxslərin cəzalandırılmasını təmin etməlidir. Hazırki işdə isə Layıcovun barəsində milli məhkəmələrdə aparılmış araşdırma işgəncə faktının müəyyən edilməsi ilə nəticələnsə də, bundan sonra pis rəftara yol vermiş şəxslərin müəyyən edilməsi və cəzalandırılması üçün milli orqanlar tərəfindən hər hansı bir araşdırma aparılmamışdı.

Bunlardan başqa, Azərbaycana qarşı işlərdə Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosessual aspektdə pozuntusunu yaradan (səmərəli araşdırmanın aparılmadığını göstərən) hallar kimi Avropa Məhkəməsi araşdırmanın vaxtında başlanılmamasına, iddiaçının müraciət etməsindən çox vaxt keçdikdən sonra dindirilməsinə, və yaxud işgəncə barədə iddiaların yoxlanılması üçün tibbi ekspertizanın vaxtında təyin

edilməməsinə, gec keçirilməsinə və bu səbəblərdən pis rəftar nəticəsində yetirilməsi ehtimal olunan xəsarətlərin izlərinin itirilməsinə istinad etmişdir.

Belə halları Avropa Məhkəməsi bir çox işlərdə müəyyən etmişdir.

Keyfiyyətli (dərin, hərtərəfli) olmaması səbəbindən araşdırmanın səmərəsiz olmasına isə Avropa Məhkəməsi demək olar ki, Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosessual aspektdə pozuntusunu müəyyən etdiyi bütün işlərdə istinad etmiş və bu pozuntunu yaradan faktik hallar kimi aşağıdakıları qeyd etmişdir:

- pis rəftara dair iddia ilə şərtləndirilən bütün zəruri istintaq hərəkətlərinin keçirilməməsi, o cümlədən;
- şübhəliləri müəyyən etmək məqsədilə tanıma üçün təqdim etmənin aparılmaması;
- üzləşdirilmələrin keçirilməməsi, xüsusilə iddiada işgəncə tətbiq edənlər kimi qeyd olunmuş şəxslərlə iddiaçının üzləşdirilməməsi;
- şahidlərin dairəsinin natamamlıqla müəyyən edilməsi, xüsusilə;
- şahidlər qismində müstəsna olaraq iddiada işgəncə tətbiq edən şəxslər kimi göstərilənlərin və maraqlı olan polis əməkdaşlarının, və yaxud da hadisə ilə hər hansı əlaqəsi olmayan şəxslərin dindirilməsi;
- hadisə barədə məlumatlı ola biləcək kənar müşahidəçilərin, iddiaçılarla birlikdə həbsdə saxlanılan şəxslərin, iddiaçının təklif etdiyi şahidlərin dindirilməməsi;
- tibbi ekspertlərin rəylərinin lazımınca yoxlanılmaması, xüsusilə səthi, iddiaçının faktlar barədə müfəssəl, digər materiallarla təsdiq olunan izahatı ilə uzlaşmayan ekspert rəylərinə tənqidi yanaşılmaması, onların yoxlanılması üçün təkrar ekspertizaların keçirilməsindən, ekspertlərin dindirilməsindən əsassız olaraq imtina edilməsi;
- iddiaçının xeyrinə olan şahid ifadələrinin, tibbi arayışların obyektiv qiymətləndirilməyib rədd edilməsi;
- iddiaçının təqdim etdiyi video, fotomaterialların qəbul edilməməsi.

Araşdırmanın səmərəli olmadığını göstərən digər qrup hallar araşdırmanın açıq olmaması, o cümlədən iřg nc y  məruz qaldığını iddia edən ř xsin araşdırmada iřtirakının lazımc  təmin edilməməsi ilə əlaqədar müəyyən edilmiřdir.

Bu pozuntunu yaradan hallar qismində isə qərarlarda ərizəçinin z r r kmiř ř xs kimi tanınmaması, m st ntiq  etiraz etmək imkanının m hdudlařdırılması, araşdırmanın gediřatı haqqında m lumatlandırılmaması v  prosessual sənədlərlə, o cümlədən cinayət iřinin bařlanılmasının rədd edilməsi, cinayət iři üzrə icraatın dayandırılması, icraata xitam verilməsi barədə qərarlarla, ekspert rəyləri ilə təmin edilməməsi xüsusilə qeyd edilmiřdir.

Avropa Məhkəməsinin qərarlarından irəli gələn bəzi cinayət və cinayət-prosessual normaların təfsiri v  tətbiqi təcrübəsinin t kmiřll řdirilm sin  dair mülahizələr. Avropa Məhkəməsinin Azərbaycana qarřı iřlərd  Konvensiyanın 3-c  maddəsinin prosessual aspektdə pozuntusu kimi qiymətləndirdiyi yuxarıda qeyd olunan hallar prosessual qanunvericiliyin tətbiqi təcrübəsinin t kmiřll řdirilm si yönündə müəyyən mülahizələr yürütməyə əsas verir.

Hazırda təcrübə  sas n belədir ki, iřg nc , pis rəftarın digər formaları haqqında ibtidai istintaqda təqsirləndirilən, ř bh li ř xsl r tərəfindən iddialar irəli s r ld kd  bu iddialar cinayət iři bařlanılmadan ilkin yoxlama ř kilində həyata keçirilir.

Avropa Məhkəməsi belə iddialar üzrə səmərəli araşdırılmanın aparılmasını təmin etmək  c n cinayət-prosessual qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuř, konkret halla diktə olunan bütün istintaq hərəkətlərinin keçirilməsini, digər prosessul hərəkətlərin yerinə yetirilməsini, o cümlədən řikay tçinin z r r kmiř ř xs qismində tanınmasını,  zl řdirilm l rin, tanıma  c n təqdim edilmənin keçirilməsini, sənədlərin, videofotomaterialların qəbul v  tədqiq edilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 207.4-c  maddəsi isə cinayət iřinin bařlanılmasından əvvəl hadisə yerinə baxıř v  ekspertizaların təyin edilməsi istisna olmaqla, digər istintaq hərəkətlərinin aparılmasına, o cümlədən iřg nc  barədə iddiaların araşdırılması  c n Avropa Məhkəməsinin zəruri saydığı řahid

qismində dindirmə, tanıma üçün təqdim etmə, üzləşdirilmə, videofotomaterialların müayinəsi kimi istintaq hərəkətlərinin aparılmasına yol vermir, cinayət-prosessual normalar cinayət işi başlanılmadan şikayətçinin zərərçəkmiş şəxs kimi tanınmasını, etirazlar vermək, vəsatətlər qaldırmaq kimi prosessual hüquqlarla təmin edilməsini nəzərdə tutmur.

Belə vəziyyətdə, yəni cinayət prosessual qanunun cinayət işi başlamadan yol verdiyi yalnız iki istintaq hərəkəti ilə işgəncə barədə iddiaları Avropa Məhkəməsinin müəyyən etdiyi səmərəli araşdırma standartına uyğun şəkildə araşdırmaq çətin olacaqdır.

Lakin, pis rəftara dair iddialar üzrə araşdırma cinayət işi başlanılmaqla aparılırsa, araşdırmada bütün istintaq və digər prosessual hərəkətlərdən istifadə edə bilmək imkanı yaranar, araşdırmanın açıqlığı, o cümlədən şikayətçinin araşdırmada daha yaxşı iştirak etməsi təmin olunar, beləliklə də araşdırmanın keyfiyyətini Avropa Məhkəməsinin “səmərəli araşdırma” standartına daha uyğun etmək olar.

Avropa Məhkəməsinin həbsdə olan, tutulan şəxsin həmin dövrdə xəsarət almaqla pis rəftara məruz qalması barədə iddiaları üzrə sübut etmə yükünün dövlətin üzərinə düşməsi barədə mövqeyi isə Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 125.8-ci maddəsinin təfsiri zamanı nəzərə alın bilər, beləliklə də bu prosessual normada təsbit edilmiş müddəanın tətbiqi üzrə təcrübənin sözügedən standartta tam uyğun şəkildə formalaşdırılması təmin olunar.

Belə ki, CPM-in 125.8-ci maddəsi istisnasız olaraq sübutların yolverilməzliyini əsaslandırmaq yükünü sübutların yolverilməzliyini iddia edən cinayət prosesi tərəfinin üzərinə qoyur. Yəni, təqsirləndirilən şəxs və yaxud müdafiəçi sübutun işgəncənin təsiri ilə əldə edilməsinə istinad etməklə həmin sübutun yolverilməz olduğunu iddia edərlərsə, bunu əsaslandırmaq vəzifəsi (sübut etmə yükü) qeyd olunan normaya görə müdafiə tərəfinin üzərinə düşür. Halbuki, Avropa Məhkəməsinə görə bu hallarda şəxsin iddiasında haqlı olmadığını dövlət, yəni məhkəmə araşdırmasında dövlət ittihamçısı əsaslandırmalı, sübut etmə yükünü o, daşımalıdır.

Odur ki, təcrübədə CPM-in 125.8-ci maddəsi tətbiq olunarkən qeyd olunan istisna hal nəzərə alınarsa, işgəncə barədə iddialar üzrə araşdırmalar Avropa Məhkəməsinin araşdırmanın səmərəliliyinə dair tələbinə daha uyğun olar.

Avropa Məhkəməsinin qərarlarında əksini tapmış işgəncənin pis rəftarın digər formalarından fərqləndirilməsinin əsaslandırılmasına dair müddəalar isə əzab vermə cinayətinə dair Cinayət Məcəlləsinin 133-cü maddəsinin şərhində və onun tətbiqi təcrübəsində faydalı ola bilər.

Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 133.1-ci maddəsində mütəmadi olaraq döyməklə və ya sair zorakı hərəkətlərlə güclü fiziki ağrı və ya psixi iztirablar vermə cinayəti təsbit olunmuş, CM-in 133.2.6-cı maddəsi isə eyni əməlin işgəncə verməklə törədilməsini cinayəti ağırlaşdıran tövsifedici əlamət kimi nəzərdə tutmuşdur.

Təcrübədə həmin tövsifedici əlamətin tətbiqi məsələsi müəyyən çətinliklər doğurur.

Məsələn, birinci instansiya məhkəməsi Cinayət Məcəlləsinin 133.2.6-cı maddəsi ilə təqsirləndirilən N. barəsində işə baxarkən hökmdə CM-in 133.2.6-cı maddəsində işlədilən “işgəncə” formuləsinin əslində CM-in 133.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş eyni hərəkətləri, yəni mütəmadi olaraq döyməklə və ya sair zorakı hərəkətlərlə güclü fiziki ağrı və ya psixi iztirablar verməni təsbit etdiyini qeyd edib, təqsirkarın əməlini CM-in 133.2.6-cı maddəsindən 133.1-ci maddəsinə tövsif etmişdi.

Halbuki, Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə görə işgəncə şiddətlik dərəcəsinə, konkret məqsədin əldə edilməsinə yönəlməsinə görə pis rəftarın, yəni əzab vermənin digər formalarından fərqlənir.

Həmin cinayət işində isə N. öz ahıl və xəstə anasını konkret məqsəd güdməklə, yəni anasını yaşadığı evi onun adına rəsmiləşdirməyə məcbur etmək üçün mütəmadi olaraq döymüşdü.

Qeyd olunan əməlin tövsifi üzrə məhkəmə səhfi yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən düzəldildi və apellyasiya məhkəməsinin mövqeyi Ali Məhkəmənin Cinayət kollegiyasında da kassasiya müraciətlərinə baxılarkın müdafiə olundu.

Hesab edirəm ki, Avropa Məhkəməsinin presedentlərini, xüsusilə Azərbaycan Respublikasına qarşı qərarlarını, bu qərarlarda Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusu kimi qiymətləndirilmiş halların təhlil edilməsi gələcəkdə təcrübədə bu cür faktlar ortaya çıxdıqda, onları Avropa Məhkəməsinin standartlarına uyğun olaraq araşdırmaqda və qiymətləndirməkdə, təcrübənin daim üzə çıxardığı digər məsələlərin həllində faydalı olacaqdır.